

շահ ունէր նոցա թիւը եւ անձինքն «աղաւաղելու» հակառակ իւր աղբեր. որքեօք նոցա թոռանց հետ մի հաշիւ ունեցաւ, եւ վրէժը պապերէն ուզեց առնուլ: Երբորդ, եթէ խմբագրիչը կրցնէ ինքն հակաւ սել, ինչո՞ւ ամբողջ պատմութիւնը Եղբոր Եղիշէն գրած եւ այն հակասութիւնն ինքն ստեղծած չլինի, եւ Ղազար* որ «Յանդիման եղեն» կտորով անորմէ կախումն ունի, նորա տուած այդ տեղեկութիւնն իւր բերաւ նացի աղբեր (Արշաւրի, 316) ձեռք ուղղած եւ այնպէս մէջ բերած չլինի:

Այս հարցերն ինքնին կը խախտեն քննադատին այժմեան Եղիշէն քան զՓարպեցին ժամանակաւ յետադանդու համար կատարած քննախնէ ձեռնարկութիւնը: Ընդ կնիպէս տեսնեց յառաջ, «յանդիման եղեն» խօսքին եւ դեպքանաց ըստ Եղիշէի թուոյն մէջ քնաւ հակասութիւն չկայ անկողնակալ դատողի համար. այլ ընդ հակառակն՝ մեծապէս կաւ կածելի էին Ղազարայ յիշած անձինքը. եւ այս կէտն՝ աւելի գլխիւնին խանգարուած, կամ ասոր մէջ գլխիւնէ եւ սխալ աւանդութիւն մի (Արշաւրէն գատ) միասին խառնուած ցոյց կու տայ:

Գ. Արշաւանից խնդրոյն մէջ Եղիշէ կ'ըսէ՝ թէ սպարապետը գնաց յօգնութիւն հասալ լախից հուսնութեամբ, եւ Վասակ ըստ նոյն պատմչին կը գրէր առ Սեդախտ, թէ եւ «քակեցի զմիասնութիւն ուխտին հայոց, ... զգունդն երբորդ արարի ընդ Վարդանայ յաղուսան» (128): Այս կարծեցեալ հակասութիւնը, զոր քննադատն այս տարի Եղիշէի կողմնասիրութեան տուաւ, անցեալ տալիս նորա անծանօթ խմբագրին կ'ընծայէր: Մարգարանի թուրքի նոյն խմատին կայ եւ առ Ղազարայ (188), բայց սորա միւս տեղեկութիւնը Վարդանայ երթին համար՝ հաւանաւորն է թղթոյն. հետեւեալ Եղիշէ իւր հակասութեամբ չէր կարող աղբիւր լինել Փարպեցւոյն, այլ սա նորա կամ երբորդ մի երկոցուն, բայց թէ մին եւ թէ միւր խառն գործամար գործածուելով Եղիշէի մէջ:

Ի պատասխանի այդ հետեւութեան՝ լոս եւս կրնանք կրկնել նախորդ խնդրոյն մէջ քննադատին կարծեաց ճիշդի հարցերէն առ աշխիւն եւ երբորդը. (տես անդ): Վասակայ նամակն արդարեւ նոյն է երկու պատմչաց քով. թէպէտ Ղազար մէջ կը բերէ զայն այն կերպարանօք՝ յորում տեսնալ յառաջ պարտքն է հայոց նամակաց պատճենը. այն է՝ այլուփոխած, եւ աւելի իմաստից՝ քան բաւոյց նմանութիւն մի պահելով: Մենք իրաւացի փաստերով ցոյց տուինք Բ զխոյն մէջ՝ թէ ինչպէս սխեմեցւոյն փրակց խօսքերն հա-

կառակ էին իրականութեան, թէ ուղիղ եւ հարկաւոր էր աղոնց եւ Եղիշէի տեղեկութեանց մէջ ականատեսի պատշաճ դատողութեամբ յառաջ եկած տարաձայնութիւնն, եւ թէ Ղազար ուզելով ձայնակցել իւր տեղեկութիւնը թղթոյն հետ, ուրիշ կողմանէ հակասեց ինքն իրեն, ապա թէ ոչ՝ պէտք է իւր խօսքերն այլազգ մեկնել: Ուստի եւ յայսմ եւ ի նախորդ գլուխ քննուած տարաձայնութեանց մէջ՝ խանգարումն կամ այլ զինչ եւ իցէ՝ հարկ է Փարպեցւոյն քով փնդուել, եւ չէ ուղիղ՝ նորա հետ համեմատելով՝ այժմեան Եղիշէն խիլ մեզ ծանօթ պատմագրի ձեռքէն:

Գ. Տէրպոլոսեան յետ հաստատած կարծելու Եղիշէի պատմութեան անհրաքառութիւնը, կ'ուզէ նա եւ ցոյց տալ քանի մի հաւանական աղբիւր, զորս գործածած լինի խմբագրիչը: Եւ եւ, ի թուով. արծրունայ* յիշատակելու Համաստոռաքիւն Ար. խոստովանող. «մեզ յայտնի է նոյնպէս՝ որ ոմն Մովսէս սիւնեաց եպս. գրել է Եղբոր պատմական դէպքերի մասին ձառեք»։ «յայտնի են նոյնպէս Եղբոր մասին մեզ չհասած գանապան յիշատակարաններ»։ Կը փափաքէ, բայց այդ աղբերաց պակասութիւնէն կամ խանգարումնէն կ'անխաբարանէ հուսատեղ թէ «յետին գրաբեր գրողներէնց մէկը, Եղիշէի անուան տակ ծածկուած», հանած լինի այն քանի մի տեղեկութիւնը՝ որը զպատմին սականալու կը ցուցնեն Եղբոր անցից**։ Ի վերջոյ կը յայտնէ եւ րուն Եղիշէի վաղեւրական յիշատակարան մի եղած եւ այժմեան «յետին գրաբերում» անտի կարկատուած ի ներու կարծիքը, թէպէտ ոչ վատահուստեամբ: Այս այս մեր պատմասիրանը շատ պարզ է: Արաւհամու յիշեալ գործն ինքնին անվաւեր եւ ժամանակաւ յետնապոյն գրութիւն մ'է ըստ մեզ, ինչպէս պիտի ցուցնեն յայնորդ զխոյն մէջ. ուստի եւ չէ կարելի հաւատալ որ քան այժմեան Եղիշէն յառաջ գրուած եւ անոր աղբիւր եղած լինի: Մոպսիսի սխեմեցւոյ պատմական «ձառեքն» ուր յիշուած

* Տգ. Կ. պոլսոյ, 1852, յէջ 88:

** «Յորում պատմեցաւ եւ մեք իսկ ակնատեսն լինելով» (Եղ. 9): «Եւ ինքեքն անձամբ անդէն ի տեղաւն պատմեցի եւ տեսի եւ լուայ» (27): «Երանին իտեժիւ... երկրորդեաց մեզ գամննայն կարգաւ» (302): — Երեք տողեց լամար այնչափ աղբիւր յուզելու շատ տարբերակ զօրծ է ամբողջ գիրքը կարկատող չէր կրնար այդ տողերն եւս կեղծել: Ինչո՞ւ մեպն աղոնց հետ սղջափ խղճմտութեամբ վաւերել:

են, մեզ անյայտ է. Թերեւս կ'ուզէ ըսել Պեւտրոսի արձնեցույ « Ճառք » կամ « Առաջուածք » կամ « Ներբողումն » կոչուածը, զոր ժԳ-ի դարուն գործածեր է Ստեփ. Որբեւիտան (Հտ. Ա, ԳԳ. Ա, Թ-ԺԲ). բայց Պետրոս կը համարուի ապրած Զ դարու մէջ*. ուստի եւ չէր կարող ի գործուն անցից մասնակից եւ « ակնաստեան » կոչել զինքն, եւ այդ կեղծ տեղեկութիւնն իշխելու կարծեցեալ խմբագրչին եւս աւանդել, ի դարու միւս անյայտ յիշատակարանք, — որոնք կամ որոցմէ են անշուշտ Մարմերի վերծանողի եւ Թէոդորոսի քերթողի պատմութիւնք՝ որոց « մնացորդներէն » օգտուեր է Թովմա (47), — նախայիշուող Հետ ի միասին փակ մատենաներ են, որոց ընդ իշխելու ունեցած յարնուութիւնը մարգարէութեամբ միայն կարելի է գուշակել. մեր երեւակայութիւնը շատ բան կրնայ ստեղծել, հնարաւոր եւ անհնար. բայց ամէն հնարաւոր իրականութիւն չէ, զէթ ցորչակի չէ ցուցուած թէ է: Գալով վերապէս իշխելու վաւերական գատ յիշատակարանին, այն եւս գոյութիւն ունի լոկ քննադատին գրչին ներքոյ, ըստ որում « իսպախէն այն « Հիմքներ » որ ստիպեր են զնա այժմեան պատմութիւնը յաւել նոյն իշխելի:

Ե. Միակ անյայտին աղբիւրն, որ թէ իշխելի են թէ Ղազարայ՝ ըստ իրենց պատմելոյն՝ աւանդել է Ղուկանեանց նախառակութեան տեղեկութիւնքը, միոյն ուղղակի (322), եւ միւսոյն անուղղակի՝ Արաւարայ բերանով (305), զա խուժելի է: Թէ Տէրպոզոսեան այս մասին ինչ կը խորհի, մեզ յայտնի է. երկրորդ յօդուածին մէջ ըսաւ նա՝ թէ « քահանաների նախատակութեան հանգամանքը՝ իբրեւ պատմական իրողութիւն կասկածելի է (Խե-ՄԸ) »: Զի ըսել հանգամանքներէն ոմանք, այլ ընդհանուր « հանգամանք », որ է նոյն ինքն նախատակութիւնը. եւ Փարպեցոյն մէջ այդ տեղեկութեան չափն այլ ցոյց կու տայ՝ « Խե-ՄԸ » հատուածները, Երկու ժամանակակից պատմաց՝ յետոյ եւ այլոց՝ վկայած մի դէպք առանց պատճառի ուրանալը՝ քմահաճութիւն մ'է, որ չի պարտաւորել զմեզ ժամականաւ լինել պատասխանելու իրեն: Միջ կը մնայ միայն ցուցնել երկու պատմաց հայեանքը խուժելի անձին եւ պատմածոց վերայ:

Գալով անձին, Ղազար կը գրէ՝ թէ նա հայոց ծանօթ « վաճառական » մ'էր՝ քրիստոնեայ. եւ լսելով՝ որ Վեհեղեշապուհ (Նշ.

Գեշապուհ) քահանայքն առած՝ Վրկանէն կը տանի յԱլպար նախատակելու, կը թողուի զրառանքը, վաճառքը եւ ընկերքը. եւ ձեւանալով անտեղեկ քահանայետի նպատակին եւ ճանապարհորդ դէպ յԱլպար, կ'ուղեկցի անոր, ճանապարհին մէջ կ'ընտանենայ նորա Հետ, եւ բռնադատեալ՝ կը կանգնի եւ հանդիսատես կը լինի սրբոյ նախատակութեան (283-9): — Իսկ ըստ իշխելի՝ « Ի գորացն արքունի » էր Խուժիկ, « եւ վիճակեալ ի դասս դահնայն » . եւ զիշխելու կու զայ կը խառնուի իբրեւ դահնիճ՝ Գեշապուհոյ զա, նազան խմբելու կազմուած ամբոխին հետ, մի խմբի ուղեկիցներէն միւս խմբէն կարծուելով՝ եւ այնպէս ականատես կը լինի իւր կրօնակցաց վախճանին (283-4):

Արդ, որչափ անբնական եւ դժուարին բան է « վաճառականի » մի խառնուիլն այնպիսի օտարութիւն եւ միջեւ իսկ գաղտնի (Նշ. 283, Ղ. 262) գործողութիւն եւ այնպիսի մարդոց մէջ. եւ անոր հակառակ՝ որչափ բնական եւ յարմար է « դահնի » մի մասնակցիլը նոյն գործոյն մէջ: Եւ ոչ այս միայն, այլ եւ յետ նախատակութեան՝ Խուժիկ պահապան եւս կը դրուի սրբոց մարմնոց. այնչափ սարբերակ գիպուած՝ որ Ղազար կը ստիպուի « Առաջ ազդեցութեան » ընծայել (306). ուր իշխելու կ'ըսէ, թէ « մնայր անդին ընդ պահապանս որպէս զմի ի նոցանէ » (318): Սորա հաշիւն այնքան պարզ է, որ մենք չենք կարող չանաչել զինքն աւելի տեղեկակ խուժիկ անձին՝ եւս Փարպեցին:

Գալով Խուժիկ տուած տեղեկութեանց, երկու պատմաց մէջ սկիզբէն ցկերլ կը տեսնենք գրեթէ անխտոր զուգընթացութիւն մի՝ ոչ միայն իմաստից, այլ յաճախ եւ բառից. առ այս մի օրինակ բառական լինի.

Նշ. 249

Ղ. 256-7

« Արդ ի վեշտասամբ ըրողի ամի տէրութեամ մորոն թագաւորի... իսպաղար յաշխարհմ գուշամաց... ի գործ պատերազմիմ. եւ գմացեալ ի Վրկանիմ. եւ ելեալ յԱլպար աշխարհմ, մովիմ կապամօք զմարարարսմ եւ զքահանայսմ որամայեաց պահել ի ղղիկ քաղաքիմ ի Նիշապուռ. եւ զերկուս յերամելի կապելոցմ ըմդ իւր իսպաղարց. ամ արկամէր ամնմայր քրիս-

« Եւ յամի վեշտասամբ ըրողի թագաւորութեամ իւրոյ թագկերտ... իսպաղար ի պատերազմ ի վերայ գուշամաց... ի Վրկանիմ. եւ ելեալ յԱլպար աշխարհմ... որամայէր պատմել ամդ զկապեալսմ հայոց զքահանայսմ եւ զմարարարսմ որամայեաց պահել ի ղղիկ շահասամիմ Նիշապուռ. քայց զերամելի զերկու քահանայսմ... որամայէր ըմդ իւր իսպաղարցմ... ամ արկամէր ամնմայր քրիս-

* Պատմ. հայ դպրութեան, Բ տղ. յէջ 389: — Սիրական, յէջ 20:

տողութեամբ քննէ որ | միւր ի վերայ քրիստոս-
անցամէր ք: | մէջն * ք:

Բնաւ չկայ տարակոյս՝ թէ այդ տողերը եւ
էջերը մին միւսէն առած է. — առանց փառ-
տի բոլորովին անհիմն կը լինէր կարծեմք
թէ երկուքն այլ երբորդէ մի առած են. —
Խուժիկի պատմածն ոչ մի կերպիւ չէր կրնար
երկու անժամանակակից եւ իրարմէ անկախ
(եթէ այդպէս համարինք) պատմաց գրիչնե-
րէ դուրս գալ նոյն կարգաւ եւ բառացի տո-
ղերով: Բայց ո՞վ ուստի՞ առած է: Խուժիկի
անձին նկարագրին երկու պատմաց քով
ցոյց տուաւ, թէ Եղիշէի պատմութեան գրիչն
աւելի ծանօթ էր սնորհ. եւ այնու՞ որ Ղա-
զար նորա անձն անճիշդ (կամ գէթ տարբեր)
կը նկարագրէ. չէր կարող նա աւանդած լի-
նէլ Եղիշէի ճիշդ նկարագրելը նորա երեւա-
կայեալ խմբագրողին, եւ ոչ քան զնա կա-
նուի լինել, — զի ճշգրտութիւնը նշան է նորա
աւելի մօտ լինելուն նկարագրեալ անձին. —
այս հանգամանքը միանգամայն կը հաստատէ
Եղիշէի խօսքը՝ թէ Խուժիկ « երկրորդեաց
մեզ զամենայն »: Երբ որ անձին նկարագրին
աւանդողը պէտք էր արձանագրած լինէր
երկրորդածն եւս, զի միայն աւոր յիշատա-
կութեամբ կրնար յիշուած լինել երկրորդիչն.
սոյսու երկու մասունքն այլ կը կապուին ի-
րարու եւ ծանօթ ականատես պատմիչին հետ.
Եւ կը ջնջուի նորա զՂազար աղբիւր ունե-
նայու ո եւ է հաւանականութիւն:

Փարպեցեոյ սխալն Խուժիկի մասին յառաջ
կու գայ անտի, որ աղբիւր է ունեցեր ոչ թէ
զԱրշալիկ (305), որում զիտմանն էր չնա-
նայալ զԽուժիկի **, այլ ըստ մեզ ժողովրդա-
կան աւանդութիւնը, որ սովոր է շատ ան-
գամ եղծանել ճշմարտութիւնը: Միամտապէս
եղծուած կամ փոքր ի շատէ կերպարանա-
փոխուած պիտի լինէր նա եւ նոյն օտարա-
կանի պատմածը, թէպէտ զայն դարձեալ ա-

ւանդութենէ առնոյր Ղազար, թէպէտ կամ
սարականէն. եւ երբ կը նկատենք բառացի
նոյնութիւնը Եղիշէի հետ, կը ստիպուինք
հետեւեցնել, թէ Խուժիկի պատմածն ճշմար-
իբեւ աղբիւր գործածեմ է ոչ այլ ինչ կամ
զոք, այլ նոյն ինքն Եղիշէի, միայն դուրս
թողով անոր միջէն (համառօտութեան հա-
մար) Պապար աշխարհի մոզպիտին դարձն ի
քրիստոնէութիւն, եւ աւանդութենէ յաւել-
լով Բասննոյ Թաթիկի եպիսկոպոսի մահուան
հանգամանքները (261), որը կը պակասէին
Եղիշէի քով (317), եւ ըստ կամս փոփոխե-
լով խօսող անձինքը եւ խօսակցութիւնը:

Պապէս ուրեմն Եղիշէի ութերորդ յեղա-
նակի մէջ չի տեսնուիր՝ գէթ մեզ՝ յետնա-
գայն գրչի հետք, այլ անոր հակառակ: Յի-
շենք նա եւ նախորդ յեղանակաց քննութեան
մէջ մեր տեսած շատ կտորեր, որը կը հաս-
տատէին Եղիշէի այժմեան պատմութեան
հնութիւնը քան զՂազար: Չոր օրինակ,
հայոց ի մոզպիտին դարձի խորհրդոյն հե-
ղինակաց նկատմամբ՝ առաջնոյն հատատուն
եւ պատմական տեղեկութիւնն, հակառակ
յեղիշիցի եւ անճիշդ արձագրութեան եւ-
կրորդին. պարսից ընդ հայոց թղթակցու-
թեանց հարազատ պատճէնքը, Չանդաղանի
սպանութեան բնական եւ հաւանական հան-
գամանքներն, առ թէ՛նոյս դեպքանց երթի
եւ դարձի կարգաւոր եւ բանաւոր պատմու-
թիւնն, եւ Արորմզդի պատերազմաց եւ
մարզպանութեան ճշգրիտ ժամանակն առ Ե-
ղիշէ, եւ արցոնց հակառակք առ Ղազարայ.
Վարդանանց պատերազմի մանրամասն ժա-
մանակագրութիւնը միոյն քով, որոյ հազիւ
մի մասն կայ երկրորդին քով, եւ այլն. այդ
բոլոր ցոյց կու տան, թէ Եղիշէի պատմու-
թեան հեղինակը չէր կարող հանդիպած եւ
օգտուած լինել ի Փարպեցեոյն, կամ ոյն
աւանդութենէն՝ որ չիտիւր է զնա. այլ կու-
նուի որ քան զանոնք, օւստի եւ ժամանա-
կակից Վարդանանց: Իսկ Ղազարայ զԱտ-
րորմիզդ « յաշխարհէն հայոց » կարծեն
աղբեցութեամբ Եղիշէի « յաւազ նախարա-
ւացն » քայարտութեան, չարս հանրական
ցանկերու նոյնութիւնն երկու պատմաց քով,
եւ նոյս սովորաբար բառացի համընթացու-
թիւնը նոյն իսկ ամբողջ պատմութեան միջ-
զոր համառօտութեան համար զգուշացանք
համեմատել գրով, այդ բոլորը կը վկայեն թէ
Փարպեցին լռելեայն օգտուած է Եղիշեայն:

Բայց ինչո՞ւ լռելեայն: Նա կը պատմէ՞ թէ
« ընդ բազում հաւառ մատենից առաջնոցն
պատմագրացն հայոց անցի » (4), թէ տեսեր
է զԱղաթանգեղ եւ զՓաւստոս, եւ թէ օգ-
տուեր է ի Կորեանէ (35, 103), Արշալայ

* Նոյնպիսի բառացի նմանութիւն տես շարունակա-
բար յԵղ-252 եւ ի Դղ- 260-285, 262-287, 293-314,
302-35, 316, 304-318, 306-321-2, 310-1, 322, 312
-3, եւ այլն:

** Այդ կուրծն նոյն իսկ անձին անունը կը համարի
Եղիշէ, « Խուժիկ անուն », իսկ Ղազար աղբիւր անունը
կը համարէ, « աղբաւ Խուժիկ », եւ քաւ կը յայտնէ՝ որ
« զանուն սքանչելոյն ոչ ոք հազացեալ պատմեաց մեզ », (313-4): Եթէ ինք համադրականէն լռեց նորա պատ-
մածնեան, Բնիպէս կրնար Արշալայ լռեցնել եւ չաւան-
դել անունն իսկ այն մարդոյն՝ որ այնչափ քաջածանօթ
էր իրեն (305) եւ ամբողջ հայ ազգին (283-4): Այս
կէտը կտակածել կ'ընէ՝ ոչ միայն նորա մասին յԱրշա-
լայնոյն լռելը. Խուժիկ ուրիշ անուն ունենալը:

տեղեկութիւններէն եւ Վասակայ ի բանտի ծառայողաց պատմածներէն (255). Ինչո՞ւ ուրեմն չէ յիշեր եւ զԵղիշէ: Արգթօք ներկիւն է կարծել, թէ՛ ո՛ր եւ է գտնութիւն կամ նախանձու պէս բուն մի ունեցած լինի նորա դէմ, որում թէպէտ ոչ հասակակից, այլ ժամանակակից էր. կամ թէ լաւ եւս՝ նոցա պատմագրութեանց կարճ ժամանակամիջոցի մէջ Եղիշէի գրածը գեա ծանօթացած չլինելով հասարակաց, Վազար լոբեր է՝ որ ժամանակակիցաց առջեւ ինքն համարուի առաջին պատմիչ Վարդանանց:

Ե

ԱՅԼ ԲԱՆԱՍԻՐԻ ՈՅՈՆ ՆԻԻԹԻԱ ԱՌԹԻԻ

Այն ինչ Տէրագոսեանի Եղիշէի պատմաբանն աղբիւրն սկսած էր հրատարակելի, յարգելի ուսուցչապետն Գր. Խալաթեան, ինչ նոր գիտողութիւն որ կրնար կատարել կամ յիշեցնել արդէն կատարուածներն յայլոց, այն մասամբ՝ որ Եղիշէի այժմեան պատմութիւնն սկզբնական ընագիրը չէ, փութաց համառօտի ի լոյս հանել*, եւ նախ քան Տէրագոսեանի գրութեան աւարտումն՝ «ուղղել մասամբ ու լրացնել» իւր կարծիքները, գորս յայտնած էր ի Ղզ. ֓րպ. եւ գործք նորին:

Արդարեւ իւր գիտողութիւնքն աւելի խնդիր կը վերցնէ քան միւս բանասիրին: Անոնց նիւթ կը լինին նախ՝ Եղիշէի մագաղաթեայ պատառ մի, որ կ. կոնիսերի ձեռք յայտնեցաւ ի Լիոն եւ լոյս տեսաւ Ամս. հանդիսի մէջ (1893, Թ. 5): Դարձեալ, ուրիշ պատառիկ մի ձալոցի, որ վաղուց ծանուցուած էր Բազմալիպի մէջ (Թ. աւգ. 1): Յարգելի բանասէրը տեսնելով եւ նկատել տալով աղոնց մէջ ցոյց տուած բաւական տարբեր կամ աւելի եւ պակաս ընթերցուածներն, որք հրատարակչիներէն իրեւ փաստ են համարուած Եղիշէի ընագրին ի սկզբան ուրիշ կերպարանաց մէջ լինելու, եւ որում ինքն այլ կը հաւանի, կը յարէ. « Գուցէ այս իսկ նախնական ընագիրը լինի, որից օգտուել է Փարսեցիքն, եւ որը Սերեւսին (Է դար) էլ ծանօթ էր. յետոյ նա նիւթարկուել է փոփոխու-

թիւնների ու նորից մշակուել, ըստ երեւութիւն՝ ոչ վաղ քան Է դար »:

Մեր համոզմամբ՝ տէր Խալաթեան կրնար չփոխել իւր նախկին կարծիքը. եւ զայս հաստատուել համար զնենք յիշեալ պատառները: Աղոնց մէջ կան գրչագրական մանր զանազանութիւնք՝ զորս ընդհանրապէս ունին Խորհրդադատութեանց նախորդ զլիւթն մէջ (ինչորդ Ա. յիշուած Հառնտարիք եւս, եւ չին այնպէս հետաքրքրիչք. ուստի մեր ուշը պիտի դարձնենք միայն կարեւոր զանազանութեանց վերայ:

Ա. Տէր կոնիսերի հրատարակած* քառասուն եւ երկու տարի յառաջ արդէն օրինակուած էր նոյն մագաղաթէն, եւ մինչեւ ցայժմ կը գտնուի մեր մատենադարանի մէջ. եւ այս եւս պիտի ծառայէ մեզ հոս:

Յարգելի բանասէրն առաջին էջին առաջին սիւնակը սաստիկ խանգարուած է գտեր. այնպէս՝ որ սողից վերջին ծայրերէն հնազանդից էր կարգաւ երբեմն մի տառ, երբեմն երկու եւ մերթ ունելի: Եւ կը զեկուցանէ, թէ աղոր « բնագիրը քոլորովին ուրիշ է քան զայն զոր այժմ կ'ընթեռնուիք. փանց զի արդի տպագրութեանց մէջ չենք գտնել (այդ) Ա սեան տողերուն վերջին տառերը »: — Յիշուածի էթէ ուղիղ կարդացուած լինելին այդ տառեր, կարելի կը լինէր բնագիրն ուրիշ համարիլ. բայց այնպէս խանգարուած է եղեր այդ սիւնն, որ մեր զաղափարողն ոչ մի չէր չէ կարդացած: Եւ ըստ որում կոնիսերի սխալ կարդացած եւ կարծեօք հանած է անոր քանի մի տառերը, յայտնի է նաեւեալ կետերէն: Աւթերորդ տողն ունի ՅՈՒՐԵԻ. այդ գրերէն էթէ ուզենք բառ դուրս հանել, կարելի է բաժնել միայն այսպէս, ՅՈ իր ԵԻ. առաջինը՝ մասն սեռ. հօր. բառի մի, միջինն՝ արդէն յայտնի, եւ վերջինը՝ շաղկապ կամ մասն ուրիշ բառի: Սովայն իր եղական՝ սխալ կը թուի մեզ, զի Հին լեզուն սովորաբար յոգնակին կը գործածէր զայն նոյն իսկ եզակի իմաստի, եւ ինքն Եղիշէն միշտ յոգնակի գործածած է **. եւ նախորդ բառն որ ըստ ՅՈ յանգին պիտի լինի յոգն. սեռ. յատկացուցիչ, աւելի պատշաճապէս յոգնական կ'ուզէր յատկացնալը: Յայտնադրին սխալ է երկոտասաներորդ տողի ԼՆՏ ընթերցուածը. չէ կարելի ԼՆՏ բառի մի վերջին վանկն համարել, զի այդ գրչագիրը սովոր չէ ք գործածել ոչ միայն տողի մէջ, այլ եւ ոչ ի գրա-

* Եղիշէի աղբիւրների առթիւ, ի Հնգ. տ. 1895, Թիւ 4, էջ 113:

* Խ ապ. Եր. 208 էջէն: Յ տողէն՝ մինչեւ յէջ 217, տող 13:

** Տես յէջն 5, 6, 22, 5, 6, 7, 34, 80, 100 եւ այլն, կրկին իմաստով:

դարձս Տարակուսական է վեշտասան տողի
լեծսն յանգն այլ: Արդ, էլիս այդպիսի ըն-
թերցուածոց վերայ հիմնուած բնագորական
տարբերութիւնն այլ ըստ այնմ ընդունելի է:

Նոյն էլի երկրորդ սիւնակին երկրորդ տը-
ղը կը սկսի՝ «(պատե)ԲԱԶՄԻՆ ոչ անպաւ նախ-
հիրս ի տեւոյն գործէր ի մեծ ՊԱՅՏԵՐԱՄԻՆ»
(տպ. 208). մի խօսքի մէջ կրկնուած է պա-
տեւագովմէ բառն՝ որ անպատեմ է. այլ եւ չէ
կարելի առաջինը կետով զստել յալորդ բա-
ռերէն՝ որք իրենցմէ յառաջ դեռ ուրիշ բառ
(անուռ բային) կ'ուզէն իմաստին լրմանն հա-
մար, ինչպէս կայ տպագրին մէջ. եւ վերջա-
պէս մեր զաղափարողն այլ չէ կրցած կար-
գալ ստալին «... քաղմիկն». եւ կրնանք
ըսել՝ թէ Վոնիբեր սիսալ կարողացած է, փո-
խանակ բնագրին «(նիգակա) ՅՅԱԽԵՆ» բառին:
Միտասաններորդ տողին ընթերցուածն է՝ ՈՒ
ՀԱՍԱՆԵՐ ԾԱՆՈՒԿԵՐ, փոխանակ տպ. «քաղմայ
օրահաք մահու հասանէին. մանուանդ»
(208). իսկ մեր զաղափարողն յետ տասնե-
րորդ տողի «կարճատէր» բառին՝ միջոց կը
թողա («քաղմայ օրահաք մահն» արարին
համար), եւ մետասանը կը կարգայ՝ ԿԻ ՀԱ-
ՍԱՆԵՐ ԾԱՆՈՒԿԵՐ. վերջին բառն որ համա-
նայն է տպագրին, Վոնիբեր սիսալ կարգա-
ցած է. իսկ իւր առաջինն ՈՒ, որ է կէսը
«մահն» բառին, ուղիղ է քան մերն ԿԻ:

Երկրորդ էլին առաջին սիւնակին մէջ տը-
պագրին (209) երկրորդ տողի «անշարար
լինէն» բառովն մինչեւ եօթնեւտասներորդ
տողը, ապա քսաներորդն եւ յալորդը բոլո-
րովին կը պակասին, նա եւ ըստ մեր օրի-
նակութեան: Տպագրին այդ աւելի տողերը
Վոնիբեր կը համարի «յնտամուտ ընդմիջ-
արկութիւններ», այս ինքն նոր յաւելուած,
«Հաւանականօրէն ի դարձն ետըր», եւ տէր
խաթեանն եւ նոյնը կը հաստատէ: — Այդ
հաստեղծ անպակասն թէ ձառնութեամբ եւ
թէ այլ գրչագրաց մէջ: Եւ մենք կը խոր-
հրդածենք. եթէ ըստ անգղիացի բանասի-
րին՝ մինչեւ ի դար գրուած հարիւրաշար
(գուցէ եւ հազարաւոր) օրինակներ չունէին
զադոնք, ինչպէս կարելի էր՝ որ յետ ի դա-
րու խանցարուած մի օրինակ եւնէր ջնէր
բոլոր առաջնոց ընթերցուածը*. կամ թէ

ըսենք, եթէ միայն այնպիսի օրինակներ հո-
սած են մեր ձեռք, ինչպէս կարելի էր որ
բաց ի ծանօթ կաղիկաղ պատասխէին՝ այլ
յալորդութիւնն չլինէր նախորդ հարիւրաշա-
րաց: Ուստի կը մնայ ընդունել թէ յիշեալ
մուգադարձը ճառընարի մասն էր, — եւ իրօք
իսկ, զի ընդհանուր ճառընարոյց գործածած
վեցերորդ թիզանակի կտորը մ'է, — եւ ճա-
ռընարի հաւաքիչը կամ անուշարարութեամբ
դուրս է թողեր յիշեալ տողերը*, կամ քա-
ղուածով մէջ բերած է գլխիլէ. զի ճառըն-
արաց մէջ բնագրաց փոփոխութիւնն յայապա-
մամբ կամ համառօտութեամբ սովորական
բան է. նախորդ զլիսայ մէջ Ե կոչուած օ-
րինակն անարժեքտ կերպիւ համառօտած է
գլխիլէ: Իւ քան զայս աւելին այլ կայ, ինչ-
պէս եւ զորէ ՀՂԿԳ. բազր. ի ճուղակի մա-
տենից, թէ բնագիրը «ուրեք ըստ բառից եւ
ուրեք ըստ իմաստից են օրինակեալ». զոր
օրինակն, այդպէս է Ելիլէն Յայսմաւուրաց
մէջ:

Երրորդ լիլն երկրորդ սիւնակին մէջ հե-
տեւեալ տողերը կը կարգանք նտարագիր յա-
ւելուածովք. «այլ եւս եւթն հարիւր եւ
քառասուն այր, որոց զանուանն գրեալ են
ի դպրութեանն կենաց, որք կատարեցան ի
նմին աւուր ի մեծ պատերազմին. եւ միա-
համուռ լինի հապար երեսուն եւ վեց այր,
որք մեծաւ ձկնորքեամբ վասն տաշք հաստաց
ի վերայ տաշք եկեղեցոյ պատերազմեալք կա-
տարեցան ի փրկստոս: իսկ ի կողմանէ ու-
րացիոցն...» (տպ. 211): — Այդ յաւե-
լուածքը կան եւ մեր օրինակութեան մէջ.
եւ կը պակասին այլ ամէն բան եւ ճառըն-
արաց մէջ: Արտեք ուրիշ ասն չեն՝ բայց եթէ
կրկնութիւն նախընթաց տողից իմաստին եւ
բառից իսկ. «կատարեցան ի մեծ պատե-
րազմին» եւ «պատերազմեալք կատարեցան»,
որք այդպէս իրարու կից՝ չեն կրնար նոյն մա-
տենագրին լինել. այլ յայսնապէս ջնմեռան-
դական յաւելուած մի են նտարագիրքն ի հա-

չին կամ քանի մի իրարմէ անկախ օրինակներ. փոխա-
նակ լոկ մի մի օրինակաց՝ յորոց հզամ է մեր տպագիրն
(տես յԱյլ տորին). եւ մեր դրչագրաստն հրեք օրի-
նակց պատմութեան իրարմէ զաղափարուած են:

* Այդ բանին տրդիւնք են մեր նախորդ զլիսայ մէջ
Ա, Բ, Գ եւ Դ կոչած ճառընարաց պակաստողքն եւս
ուրեք ուրեք. ինչպէս այս տողերը՝ «եւ ամենայն պատ-
քառասունութամբ, նոցա եւ որ քունքն հաստատուի կա-
ցեալ էին ի տեղունին», (տպ. 173). «եւ բերդից զոր եւ
ոչ առնուլ եւկ ոք կարէր», (տպ. 240). «ինչպիսի էր եւ
«յաղգէն քաղեքուրուհաց հրաշակեանն Ներսէս եւթն
արամբ», (տպ. 240) յայտնի պակասք:

* Այդ երեւոյթը կրնար տեղի ունենալ, եթէ խանգա-
րուեն հզամ լինել ոչ թէ ի Ժ, այլ ի հարաւուն, անմիջա-
պէս գլուխածան ժամանակները՝ երբ Եղիլէն դարձը դեռ
չէր ծաւալած: Այդպէս պիտի մեկնէինք նա եւ Ղազա-
րայ պատմութեան (412) եւ Թղթոյն (893, 608) նշանա-
ւոր պակաստողքն (արդիւնք անկման թերթից՝ եւ ոչ
խանգարման), եթէ ունենային նոյնպէս պակաստու-

աւելէ ճառընտրին: Այսու պէտք է չափել զրպարի նախորդ էջին եւ յետագայից զառնադասութիւնքն այլ:

Չորրորդ էջին առաջին սիւնակին մէջ յետ իններորդ տողի «գնդին իւրոյ քան զհայոց» բառից (տպ. 211) իսկոյն կը յարէ ըստ Կոնիքերի. «Իսկ... ինքին հայոց սնինը յատրոցի, եւ ներքեայ գառնը պարսից գալ ի յաղաղադարձան. որոց եկեալ, Հրամայիաց ոպանանել ի նոցանէ երկերիւր եւ տասնմեանքնք այր», եւ այլն (տպ. 216): Մերն յետ իններորդ տողին միջոց կը թողու, եւ տասներորդ տողէն կը կարգաւ միայն «... եղին հայոց» . դարձեալ միջոց, եւ մետասաներորդ տողէն՝ «ոչ յարդրի» եւ այլն: — Ինչպէս կը տեսնենք, այս տողերու մէջ Եղիշէի վեցերորդ եւ եօթներորդ յեղանակները կը միանան՝ մեր գործածած տպագրին չորս էջերու յապաւմամբ, եւ յաւելմամբ նոտարագիր տողից: Հաւ բոլորովին ակներեւ է Եղիշէի բնագրին աղաւաղումն. իմաստ մ'է՛ անկապ եւ թերի. թող առաջին անյարմար եւ սխալ բառերը, առանց որ եւ է յառաւընթաց տեղեկութեան յանկարծ «ամբար» մի դուրս կ'ելնէ, ուր «երթեալ գարն պարսից» (կը յորոշորեն, ինչ կ'ընեն, եւ զո՞վ, չկայ ինչ) գալ ի յաղաղութիւն» . ահա կը պակասին խօսքին կարեւոր մասունքն. եւ յետոյ միւս գրչ. եւ տպ. օրինակաց «երեքտասան» կը ռամկանայ «տասներեք» : Անգղիացի բանասէրը կը կարծէ՝ թէ հոս «չորս փղբրիկ տողերու մէջ պատմութեան կը գտնենք այն՝ որ արդի Հրատարակութեանց մէջ մէկուկէս մեծագիր էջ կը լեցնէ» . նա իբր օտարագրի, չէր կարող ճանաչել քա՞ր թէ այդ շարագրութիւնը եւ լեզուն հայերէն չեն. այլ կամ արդիւնք համառօտութիւն չանհմուտ ճառընտրողին, եւ կամ թուղթ ընկած էր այն զրչագրէն՝ յորմէ գաղափարուած է այդ, վասն զի պակասորդին չափն այլ համեմատական է: Իսկ մենք՝ կանոնաւոր լեզուն, ի մաստից լրումն եւ հետեւաբար Եղիշէի բուն բնագիրը կը գտնենք միւս օրինակաց մէջ:

Ըսիմք՝ թէ այդ էջը կը միացնէ երկու յեղանակները, որոյ համար կ'ըսէ Կոնիքեր՝ թէ «թերեւ համեմատ է այն ծրագրին՝ զոր Եղիշէ իւր պատմութեան սկիզբը կը նախագծէ, ըսելով՝ թէ իւր պատմութիւնը պիտի աւանդէ յեթե գոյսխս», մինչ այսօր ոչք չլուի են. զայս կը հաստատէ եւ տր. Խալաթեան: — Տր. Կոնիքեր կը թուի չդիտած՝ թէ Եղիշէ կը

նախագծէ եւս ինչ որ պիտի պատմէ իւրաքանչիւր գլխոյ մէջ. որ է, ի վեցերորդին՝ «զընդդիմանալն հայոց պատերազմաւ», եւ յեօթներորդին «զյեղափարումն իրացն խռովութեան» (6). եօթներորդի նիւթը կը գտնենք ոչ թէ ութերորդի, այլ այժմեան եօթներորդի մէջ. ուրեմն հարկ է որ սա զատ զլուի լինի վեցերորդէն, ինչպէս եւ է այսօր: Եղիշէ ութերորդի նիւթը բնու չի նախագծեր. ուրեմն սա պէտք էր եօթանց հայուն զուրս լինէր, ինչպէս եւ է: Իսկ երկու գլխոց միացումն ի մագաղաթի Կոնիքերին՝ ուրիշ փաստ մ'է անոր խանգարուած լինելուն:

Նոյն չորրորդ էջի երկրորդ սիւնակի վերջին երկու անընթեռնի տողից անծանօթ եւ ըստ բանասիրէի տարակուսական միացորդը՝ ՅԱՆՆԱ եւ ՊՏԱՆ, զորս մեր գաղափարողը չէ կարգացած, ըստ մեզ՝ արդի բնագրի շարունակութեան հետեւեալ երկաթագրերն են. «Իսկ սուրբ քահանայ ՍԵՐՈՒՆՈՐ որ անդ զիպեցան ՅԱՄՈՐԱՆ» (տպ. 217):

Այսպէս՝ տր. Կոնիքերի Հրատարակած պատահիկը չէ կարող տպագրուանել Եղիշէի բնագրին խանգարումն յայլ օրինակս:

Շարաշարեղի

ՏՊԱՐԱՆ

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

Ի ՄՈՍԿՈՒԱ

(Շար. տես Բո. ԾԻ, յէջ 544)

ԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՆԷՓ արքեպիսկոպոսէն ետքը հայկական տպարան մը բացուեցաւ ի Մոսկուա՝ Լազարեան կոչուած ճեմարանին մէջ:

Ծանօթ է ազգայնոց այդ մեծափառ տոհմին առատատուր նպատիւք եւ պետութեան օգնականութեամբ եւ պաշտպանութեամբ կանգնուած ու յառաջադէմ եղած այդ մեծ հիմնարկ. կուլիւնը. և թէ ինչպէս բաց ի ուրիշ ուսմանց սահմանուած էին արեւելեան լեզուք:

Այս առթիւ ճեմարանին շինութեանց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան և մտադրութեան արժանաւոր է տպագրատունն, հաստատուած ի 1829, տէրութեան ներքին պաշտօնէին

* Այդպէս ունի բառը եւ մեր նախորդ գլխոյն Ա հաղորդութիւն: